

Værkets hovedsigte er klart administrationshistorisk. Og netop fordi præses er en kyndig administrationshistoriker, har hun formået at demonstrere, at denne disciplin gennem sine afdækninger af flaskehalse i forvaltningsapparatet og sin konfrontation af funktioner med strukturer er velegnet til at belyse forhold og fænomener, som andre historiske specialdiscipliner ikke altid formår.

Med sin afhandling har præses givet os en overbevisende fremstilling af relationerne mellem gods, lokaladministration og centraladministration i det 18. århundredes Danmark. Endvidere har hun givet os en betydelig indsigt og viden om de problemer, der samlede sig i krydsfeltet mellem godsdrift og godsejerstyre; og der er ingen tvivl om, at afhandlingen vil virke inspirerende på den videre forskning inden for beslægtede emner. Hertil kommer, at afhandlingen har givet os ny og værdifuld viden også på andre felter end dem, der er bogens centrale. Jeg tænker her på dansk landbohistorie og dansk socialhistorie; og jeg tænker ligeledes på dansk økonomisk historie, idet præses bogen igennem har holdt et vågent øje med fænomener som subsistensøkonomi over for markedsøkonomi og naturaløkonomi over for pengeøkonomi. Og sidst, men ikke mindst: præses har ikke søgt at gøre sin fremstilling anonym. I bogen lærer vi tidens mennesker at kende, fra lokalsamfundets top til dets bund, hvad der yderligere er med til at gøre bogen så læseværdig.

I det hele taget lyser det ud af teksten, at det har været en fornøjelse at gennemføre forskningsprojektet og at skrive bogen. Som opponent skylder jeg at sige, at det også har været en fornøjelse at arbejde med bogen. Må jeg derfor afslutte min opposition med at lykønske præses med, at hun i så vid udstrækning har realiseret de mål, hun har sat sig med *Jorddrot og offentlig administrator*.

Ole Feldbæk

RUDOLF RIETZLER: »Kampf in der Nordmark«. Das Aufkommen des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein (1919–1928). Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 4. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1982. DM 38.

Slesvig-Holsten har påkaldt sig en betydelig interesse som den første valgkreds i Tyskland, hvor NSDAP, det tyske naziparti, opnåede et absolut flertal, nemlig ved rigsdagsvalget den 31. juli 1932. Allerede tidligere havde det nationalsocialistiske parti fået en vælgerbasis af bemærkelsesværdigt omfang. Denne kendsgerning har fået Rudolf Rietzler til at undersøge, hvorfor nazismen netop i Slesvig-Holsten kunne vinde en så ekstraordinær genklang, altså en generel jagt på årsagerne til nazismen – her eksemplificeret ved en enkelt provins. Desuden eftersøges baggrunden for, at NSDAP som masseparti fik tilslutning fra udprægede landbovælgere på et tidspunkt, der ligger før den økonomiske verdenskrises egentlige udbrud i 1929/30. Ved at centrere undersøgelsen om de dybereliggende sociale og holdningsmæssige forudsætninger for udviklingsforløbet i 20'erne har forfatteren allerede lagt en betydelig distance til forklaringstyper, der kan sammenfattes som varianter af mere bastante fascismeteorier. Den hidtidige videnskabelige litteratur om den politiske udvikling i Slesvig-Holsten i Weimarrepublikkens tid, repræsenteret ved sociologen Rudolf Heberle¹ og historikeren Gerhard Stoltenberg², har tyngdepunkt i landbefolkningens holdningsskred

¹ Rudolf Heberle: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918 bis 1932. Stuttgart 1963.

² Gerhard Stoltenberg: Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1933. Ein Beitrag zu politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik. Düsseldorf 1962.

mod højre. Endvidere findes der regionalt eller emnemæssigt afgrænsede fremstillinger.³

Nazismens fremkomst i Slesvig-Holsten mener Rietzler ikke bør behandles ved en traditionel lokalhistorisk analyse eller ved en fremstilling af det lokale nazistpartis fremmarch. Han inddrager derfor i vid udstrækning generelle tyske udviklingslinier rækkende tilbage til Det wilhelminske Kejserriges tid. Denne søgen efter nazismens åndelige og sociale rødder i udviklingsforløbet i kejserriget giver Rietzlers fremstilling en særlig styrke. Der er her tale om et diskret opgør med den hidtidige forskning, som karakteriserede kejsertidens Slesvig-Holsten som en liberal højborg, en karakteristik, der blev alledt af provinsens parlamentariske repræsentation. Rietzler påpeger, at selv om vælgerne stemte liberalt, havde de bagved liggende politiske holdninger et betydeligt mere konservativt/reaktionært indhold. Desuden fremhæves den – i sammenhæng med andre tyske områder relativt fremtrædende – antisemitiske agitation. Endvidere skabte den repressive preussifisering en politisk atmosfære, som gjorde befolkningen modtagelig for de nationale paroler; samtidig bredte en generel antiindustrial kulturpessimistisk grundindstilling sig. Det påvises også, at antisemitismen indgik i erhvervsorganisationernes politiske argumentation i højere grad, end man hidtil har haft for øje. Der tænkes her på de større landbrugs organisation – Bund der Landwirte – og den særlige fagorganisation for handelsmedhjælpere – Deutschnationaler Handlungsgehilfen Verband. Derimod kommer Rietzler ikke særligt ind på den betydning, som den første verdenskrig kunne forventes at have haft på de politiske holdninger i provinsen Slesvig-Holsten. Han nævner kun den altdominerende nationale ophidselse og de helt overspændte forventninger til Tysklands formåen.

Rietzler behandler den umiddelbare efterkrigstid – naturligvis revolutionens udbrud i Kiel og de deraf følgende begivenheder – mere indgående. Han fremhæver, at revolutionen ganske vist startede i Slesvig-Holsten, men det tilskrives ikke særlige regionale forhold. Rådsbevægelsen fik samme tilslutning som andetsteds. Imidlertid tilkæmpede rådene sig ikke nogen egentlig politisk funktion men løste praktiske opgaver i forbindelse med demobiliseringen og fødevareforsyningen. Som reaktion på arbejdsrådene dannedes der mangfoldige steder i provinsen borger- og bonderåd, som de traditionelle konservative og nationale politiske kræfter styrede. De socialdemokratiske magthavere satte sig hurtigt imod større ændringer af samfundsforholdene. I Slesvig-Holsten blev der således ikke som følge af revolutionen foretaget væsentlige udskiftninger i den preussisk/konservativ dominerede lokaladministration. Både i provinsadministrationen og i det politiske liv fortsatte kejserrigets repræsentanter for den konservative nationalisme i ledende poster. Den første politiske tilkendegivelse i januar 1919 – valget til den forfatningsgivende nationalforsamling – gav en markant tilslutning til SPD, som fik 45,7% af de afgivne stemmer. Det relativt gode resultat for DDP – det mest udprægede borgerligt-liberale parti-, tolker Rietzler først og fremmest som udtryk for et ønske om at afbalancere SPD's indflydelse. I den forfatningsgivende forsamling blev det senere slesvig-holstenske landsparti (oprindeligt Bonde- og Arbejderdemokrati) repræsenteret som følge af en vælgeropbakning på 7,3%. I partiets korte levetid opnåede det ganske vist ingen politisk indflydelse, men det var et eksempel på, at dets temmelig omfattende antikapitalistiske og antisemitiske agitation havde en vis resonans. De konservativt indstillede blev partimæssigt samlet på et sent tidspunkt i DNVP, der trods politiske rødder tilbage til kejserrigets konservative og antisemitiske partier fremstillede sig som en nyskabelse, hvis hovedkendemærke var en

³ Peter Wulf: Die politische Haltung des schleswig-holsteinischen Handwerks 1928–1932. Köln 1969. Harald Voigt: Der Sylter Weg ins Dritte Reich. Münsterdorf 1977. Hansjörg Zimmermann: Wählerverhalten und Sozialstruktur im Kreis Herzogtum Lauenburg 1918–1933. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 72. Neumünster 1978.

konsekvent antisemitisk præget politik; det havde samtidig snæver kontakt til storlandbrugets interesseorganisation. Selv om Slesvig-Holstens borgerlige befolkningsgrupper fremstod som liberale, ændrede dette billede sig hurtigt, og rigsdagsvalget i februar 1921 (udskudt på grund af afstemningen i februar/marts 1920) viste allerede, at vælgerstøtten til de parlamentariske forfatningstro partier var faldende. Det markerede samtidig de hovedsageligt borgerlige vælgeres distance til den demokratiske statsform. Årsagen til denne højredrejning ledsaget af antisemitisk og nationalistisk propaganda forklarer Rietzler dels med Versaillestraktaten og dels med Kapp-kuppet og den om sig gribende oprettelse af frikorps og hjemmeværn. Rietzler tildeler grænseproblematikken, som ellers kun berøres flygtigt, en stor betydning for den senere nationalsocialismes åndelige vækstklimate. Grænserevisionen udløste en hæmningsløs tysknationalistisk bølge, og den diskrediterede socialdemokratiet. Dette politiske klima i forbindelse med folkeafstemningen i Nordslesvig hindrede de slesvig-holstenske socialdemokrater i at acceptere den nye grænsedragning og bevirkede en reaktivering af en ikke videre afklaret regionalisme, som tildelte provinsen en særlig tysk mission. Kapp-kuppets konsekvenser blev få, selv om de slesvig-holstenske myndigheder havde vist sig påfaldende lidt loyale over for den demokratiske statsform. Den omfattende dannelse af lokale hjemmeværn, som skulle være under offentligt tilsyn og kontrol, var med til at stimulere den nationalistiske og antisemitiske højkonjunktur, indtil myndighederne forlangte dem opløst. Frikorpsene kunne dog fortsætte og opsamle et større antidemokratisk potentiel. Således fremhæver forfatteren også hyppige eksempler på personsammenfald mellem frikorpsledere og tysknationale politikere.

Efterkrigstidens tydeligste slesvig-holstenske forløber for et nationalsocialistisk parti var den kielske DSP-gruppe (Deutschsozialistische Partei). Selv om NSDAP aldrig senere anerkendte DSP som ane, var der dog tale om et klart ideologisk slægtskab. Partiets levetid var kort, men det nåede alligevel op på omkring 5000 medlemmer. Rietzler behandler partiets historie på over 30 sider, hvoraf halvdelen vedrører kielergruppen. Efter NSDAP's gendannelse i 1925 genfindes flere DSP-medlemmer i NSDAP. Desuden beskæftiger Rietzler sig med provinsens øvrige nationalistiske strømninger i den umiddelbare efterkrigstid. Det lykkes derved at anskueliggøre, at politiske og ideologiske holdninger, som indholdsmæssigt ikke adskilte sig væsentligt fra dem, som NSDAP repræsenterede, trivedes godt inden for de samfundsmæssigt etablerede kredse.

Parallelt med den tiltagende samling omkring NSDAP på den sydtyske partiscene fandt der en tilsvarende koncentration sted i Nordtyskland. Ganske vist var årene umiddelbart før og efter Hitlers München-kup 1923 kendetegnet af forbud mod højreekstreme grupper og partier. I denne illegalitetsperiode knyttedes de første tråde til det senere NSDAP i Slesvig-Holsten. Rietzler beskriver de mange indbyrdes stridigheder mellem højregrupperne og får derved mulighed for at fastslå, at nationalsocialismen ikke var en bayrisk eksportartikel, men at der i provinsen fandtes ideologiske og propagandistiske banebrydere, som trods indre splid og ufordragelighed havde en indirekte betydning for nationalsocialismens markante gennembrud i Slesvig-Holsten.

Hitlers kupforsøg i München i november 1923 og den efterfølgende retssag følger Rietzler i den slesvig-holstenske lokalpresse. Reportagerne gengav hovedsageligt ukommenteret de anklagedes partsindlæg. Rigsdagsvalget i maj 1924 afdækkede på ny den svindende støtte til de republiktro partier i Slesvig-Holsten. De tysknationale blev provinsens største parti med knap en tredjedel af de afgivne stemmer, mens socialdemokratiet opnåede det dårligste resultat i 35 år, nemlig kun en fjerdedel af stemmerne. Rietzler konkluderer, at de tysknationale ved valget i maj 1924 netop mobiliserede et stort traditionelt reservoir med en stærkt betonet antidemokratisk propaganda, og han tilslutter sig sociologen Heberles vurdering, at dette var et betydningsfuldt skridt på den slesvig-holstenske landbefolknings vej til nationalsocialismen.

I tiden efter rigsdagsvalget i maj 1924 opstod der også blandt de nordtyske 'völkisch'-nationalsocialistiske grupper interne stridigheder. De anvendte i det hele taget mere energi på at bekriige hinanden end på egentligt konstruktivt organisationsarbejde. Disse opgør førte efterhånden til et kraftigt pres for at få løst højreekstremisternes ledelsesproblemer; forenklet udtrykt råbtes der på en fører. I Slesvig-Holsten var Hitler-tilhængerens antal næppe særligt imponerende i 1924; der eksisterede en lokalgruppe i Altona, ligesom der fandtes en i Kiel. De mange konflikter både i hele Tyskland og i Slesvig-Holsten gav højreekstremisterne tilbagegang ved decembervalget 1924 men aktiviserede samtidig de mindre paramilitære grupper og organisationer, hvis hovedindsats var at bekæmpe Weimarrepublikkens forfatning. I Slesvig-Holsten opererede disse højreekstremistiske grupper med en vis forståelse fra rigsværnet.

De mere dybtgående politiske og kulturelle holdninger før nationalsocialismens fremkomst i midten af 20'erne – der var isprængt en udbredt og karakteristisk fædrelandskærlighed og nationalisme – mener Rietzler ofte blev opfattet som politisk værdifri og gav den borgerlige befolkning et holdningsbillede, hvis idemæssige grundsubstans også indgik i den senere nationalsocialistiske propaganda. Værdier, som opfattedes upolitiske og nationale (patriotiske), blev i særlig grad formidlet af samfundsinstitutioner som forvaltning, presse, landbrugsorganisationer, middelstandens erhvervsorganisationer samt kirken. Rietzler tillægger – hvad han kalder 'den slesvig-holstenske bevægelse' – en væsentlig funktion som formidler og vedligeholder af synspunkter, som særlig fremhævede områdets egenart og styrkede selvovervurdering. Dette bidrog til at deformere den offentlige bevidsthed i provinsen. Slesvig-Holsten-bevægelsen er for Rietzler i vid udstrækning identisk med den slesvig-holstenske grænseforening, hvis verdensbillede analyseres grundigt. Rietzler gennemgår i denne sammenhæng det åndelige univers, som fandtes hos lærerstaben ved provinsens universitet i Kiel. Han konstaterer, at lærerstaben næsten uden undtagelser stod stærkt afvisende over for den demokratiske statsform, ligesom de studerende holdningsmæssigt befandt sig på den ekstreme højrefløj ikke kun i det studenterpolitiske spektrum.

De sidste knapt 100 af ialt 434 tekstsider helliger Rietzler NSDAP's tidlige partihistorie i Slesvig-Holsten fra begyndelsen af 1925 til rigsdagsvalget i maj 1928. Her skitseres ikke kun den lokale partiudvikling; den ses gennemgående i tæt sammenhæng med udviklingen i det nordtyske område. Starten var præget af en flerårig ørkenvandring med en mikroskopisk medlemsskare og mere end beskedne økonomiske ressourcer. I ideologisk forstand karakteriseres den slesvig-holstenske partileder Heinrich Lohse som opportunist, men som administrator og organisator dog ganske effektiv og målrettet. De to valgte organer, hvor NSDAP var lokalpolitisk repræsenteret, benyttede partiet først og fremmest til at stemme sammen med de borgerlige partier i konkrete spørgsmål trods dets navn af arbejderparti og dets bestræbelser for at vinde fodfæste i arbejderkredse. Generelt har Rietzler vanskeligt ved at få øje på en venstreorienteret/socialistisk retning inden for NSDAP i Nordtyskland. Efter Hitlers standsning af den kortvarige programdiskussion i 1925/26 lagde gauleder Heinrich Lohse sig tæt op ad Hitlers kurs. Rietzler mener derfor ikke, at lokale partigrupper selvstændighed tiltog med øget afstand til München. I begyndelsesfasen koncentrerede partiet sin politiske virksomhed i de store byer i håb om et gennembrud som arbejderparti. Disse spildte kræfter belyser Rietzler med udviklingsforløbet i provinsens tre store byer, Altona, Kiel og Flensborg. Det viste sig paradoksalt nok, at partiets største tilslutning fandtes i de vestlige landkredse. De tidlige medlemmers sociale og politiske baggrund illustrerer Rietzler ved en række partilederes levnedsløb. Efter et par års ørkenvandring ændredes det slesvig-holstenske NSDAP's målgruppe til landboerne. Her mødte partiets agitation for første gang egentlig genklang, selv om propagandaen ikke adskilte sig kvalitativt fra den, de tysknationale gennem længere tid havde udbredt, nemlig en ukritisk heroisering af bondestanden. Der var tale om gennemprøvede temaer. NSDAP's bestræbel-

ser koncentrerede sig om Ditmarsken på den slesvig-holstenske vestkyst. Landbrugspropagandaens relative succes medførte, at partiet næsten fuldstændigt centrerede medlemshvervningen i landdistrikterne, hvor NSDAP's politiske aktivisme virkede så meget mere påfaldende. Rietzler vurderer ikke denne forskydning som et ideologisk kursskifte; der var blot tale om en ændret accentuering af propagandaen. Med krisetendenserne i landbruget fra efteråret 1927 fik partiet langt bedre konjunkturer at arbejde under. En protestbevægelse⁴ skærpede de politiske modsætninger mellem landbefolkningen og de øvrige slesvig-holstenerne. Den opståede radikaliserings og protestens partipolitiske hjemløshed førte ved protestbevægelsens senere opløsning landbefolkningen i retning af nationalsocialismen. De slesvig-holstenske nationalsocialisters medgang viste sig første gang ved rigsdagsvalget i maj 1928, hvor de opnåede 4% af de afgivne stemmer. Fremgangen i landdistrikterne skete ifølge Rietzler først og fremmest på bekostning af DNVP. Valgsuccessen bevirkede øget organisatorisk indsats, og ved udgangen af året 1928 var der særdeles klare tegn på, at NSDAP var i færd med at udvikle sig til et masseparti.

Her slutter Rietzler sin beskrivelse af den slesvig-holstenske nationalsocialismes fremkomst. Der savnes dog en egentlig konklusion, der kunne samle hovedresultaterne af mere end 400 siders fremstilling. Bogen er udrustet med et særdeles grundigt noteapparat og den 50 siders litteraturliste er næsten for voldsom; standardlitteratur til nyere og nyeste tyske historie udgør en betydelig del af litteraturlisten. Det benyttede arkivmateriale er til gengæld særdeles summarisk opregnet.

Rietzlers store fortjeneste er, at han bringer den stærkt nationalistiske strømning i tæt forbindelse med de grundholdninger, som dannede nationalsocialismens ideologiske grundbund, og at han dermed får skabt kontinuitet i den slesvig-holstenske politiske udvikling. Nazismens tidlige gennembrud bliver derved mere forståeligt og kommer i langt mindre grad til at fremstå som et politisk fremmedelement. En indirekte konklusion på Rietzlers omfattende analyse af den ideologiske kulisse for nationalsocialismens tidlige og markante gennembrud er, at det slesvig-holstenske udviklingsforløb ikke frembyder så almene træk, at man fra lokalundersøgelsen kan syntetisere mere nuancerede forklaringslementer til brug for en generel fascismeteori. Rietzlers fremstilling inddrager faktisk ikke økonomiske indikatorer. I sit anlæg er Rietzlers bog således traditionel politisk historieskrivning med et anstrøg af nyere tysk socialhistorie. Den indgår ganske vist i en økonomisk- og socialhistorisk skriftserie. Man undrer sig over, hvorfor værket ikke er udkommet i den slesvig-holstenske historiske forenings skriftserie, hvor samtidshistoriske værker ellers hører til sjældenhederne.

Bjørn Rosengreen.

CARSTEN R. MOGENSEN: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje Rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. Flensborg, Studiefælleforlaget ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. I kommission hos Padborg boghandel, 1981. 374 + 69 s. Ill. 183 kr.

Denne fremstilling er en omarbejdet og stærkt forkortet udgave af den licentiaatafhandling, som Mogensen indleverede 1977 til Københavns Universitet. Hovedparten af arbejdet har forfatteren kunnet udføre, mens han 1973-76 var stipendiat ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvigs studiefælleforlag, og det må hilses velkommen, at samme studiefælleforlag har kunnet udgive afhandlingen. Adskillige undersøgelser behandler det tyske mindretal i Nordslesvig i tiden 1933-45, mens det dengang meget mindre danske mindretal i Sydslesvig

⁴ Landfolkebevægelsen behandles grundigt hos Stoltenberg, *anf.* arb.